

Kovács László Attila

Feledésbe merült magyar reformátori liturgikus zenei örökségünk*

Az európai egyházakban a liturgia reformja már több mint egy évszázada foglalkoztatja a teológusokat, egyházenészeket, sőt a világiakat is. Valamennyi nyugati keresztyénséghez tartozó egyház életében nagy-szabású, látványos liturgiai reform ment végbe a XX. század folyamán.

Kovács László Attila a Kolozsvári Protestáns Teológia professzora, evangélikus teológiai tanár, orgonaművész.

Az Erdélyi Református Egyházban a kálvini-strassburgi liturgia jutott érvényre, felváltva a racionalizmus és liberalizmus sivár, szegényes istentiszteleti rendtartását, amelynek középpontjában már nem is az ige, hanem a lelkész állott. Az evangélikus egyházban újra bevezették a lutheri hagyományokra épülő egyházi esztendőhöz, tehát a hagyományos perikóparendhez kötött, rezponzórikus énekes liturgiát.

Még ennél is látványosabb volt a római katolikus egyházban a II. Vatikáni Zsinat által szentesített liturgiai reform, amely a gregorián ének értékeinek hangsúlyozása mellett lemond a latin nyelvű liturgia kizárólagosságáról és megengedi a nép nyelvén celebrált szertartásokat, sőt az egyháztestek részére megengedi a nemzeti sajátosságok beépítését is a liturgiába. A reformáció óta még nem volt példa ilyen nagy horderejű, elvi jelentőségű és látványos liturgiai reformra, mint amilyen a XX. században megvalósult. A liturgiai reformtörekvések azonban nem jutottak nyugvópontra. Ellenkezőleg, felerősödtek. Ma már tudjuk, hogy nem egy befejezett, hanem éppen csak hogy elkezdett liturgiai reform sodrásában vagyunk.

A vélemények és reformtörekvések egyre széttartóbb irányt mutatnak. Sokszor úgy tűnik, hogy messzebb állunk a közös nevezőre jutástól, mint valaha. A liturgiai reformtörekvéseken belül éppen a liturgikus zene ügye váltja ki a legélesebb és kibékíthetetlen vitákat. Diszharmonia mutatkozik a teológusok és egyházenészek álláspontja között. De felerősödött a liturgiai egyetnemértés a fiatalabb és idősebb nemzedékek között is. Előadásom első részében igyekszem felvázolni —a teljesség igénye nélkül—, hogy ma milyen irányzatok, az egyházzent is érintő törekvések próbálnak érvényre jutni liturgiai útkeresésünkben, elsősorban itt közöttünk, de néhány általános és a magyar nyelvterületen kívüli európai példára is utalni fogok.

* Elhangzott 2003. október 31-én, a kolozsvári Protestáns Teológia reformációi ünnepélyén. Megjelent a *Református Szemle* 2004. 1. számában, 46–55.

I.

a) Klaus Douglass két évvel ezelőtt megjelent, új reformációt sürgető 96 tételből olvashatjuk a következő, istentiszteleti rendtartásunkra vonatkozó, kemény kritikát: „Istentiszteletünk az egyházi zene és a liturgikus hagyomány kettős béklyójában vergődik. Ha nem sikerül megszabadítanunk tőle, hamarosan meg is fog szűnni.”¹ Douglass szerint tehát a reformátori hagyományokra épülő liturgia és a hagyományos liturgikus zene képtelen megszólítani a mai embert. Az ilyen rendtartás szerinti istentiszteletnek legfeljebb csak „muzeális” értéke van.² Szerinte kétféle istentiszteletet szoktunk tartani, „hagyományost és még hagyományosabbat”.³ Ezzel szemben hangsúlyozza, hogy gyökeres változásra, egészen új, rugalmas keretekre és formákra lenne szükségünk, igényünk.

Douglass állítása kétségtelenül sok igazságot hordoz magában, és híven tükrözi a mai egyház liturgiai útkeresését.

b) Mindenütt e világon, legkevésbé talán a magyar protestánsok között, igyekeznek tenni ma valamit azért, hogy az istentisztelet ne legyen a lelkész „egyszemélyes show-műsora”. Itt nem egyszerűen csak arról az igényről van szó, hogy az istentisztelet rezponzórikus legyen, hogy formailag a liturgus és a gyülekezet párbeszédében valósuljon meg —ezt reformátoraink annak idején következetesen keresztülvitték éppen a gyülekezeti népének bevezetésével—, hanem arról van itt szó, hogy a liturgia előkészítésébe is be kell vonni a gyülekezetet. A liturgia kereteit, formáit alkalomról alkalomra úgy kell megtölteni tartalommal, hogy ebben a munkában a gyülekezet tagjai, képviselői is részt vehessenek, és természetesen a liturgiai szolgálatban is helyet kaphassanak.

c) Liturgiai útkeresésünkben gyakran találkozunk egy merev teológus-állásponttal. Lelkészeink mereven ragaszkodnak az elvekhez és hagyományokhoz. Szentségtörésnek érzik eltérni a reformátori hagyománytól. A kérdés csak az, hogy mit értenek reformátori hagyomány alatt.

Magyar sajátosságunk, hogy liturgiai kérdésekben mindig Lutherra, illetve Kálvinra hivatkozunk, őket érezzük sajátunknak, de magyar reformátori liturgiai hagyományunkról semmit sem tudunk, mintha nem is létezne. Vagy talán szégyelljük és letagadjuk? Pedig büszkék lehetnénk gazdag és színes magyar reformátori liturgiai örökségünkre, amely arról tanúskodik, hogy őseink nem szolgálai módon vették át a wittenbergi vagy genfi reformátori tanítást, hanem megszűrték azt, egyeztettek az álláspontokat, mindegyiktől azt vették át és tartották meg, amit maguk is helyesnek találtak.

¹ Klaus Douglass: *Az új reformáció. 96 tétel az egyház jövőjéről*. Budapest 2002. 272., 66. tétel.

² K. Douglass: *i.m.* 275.

³ K. Douglass: *i.m.* 274.

Amint tudjuk, a reformáció magyar követői kezdetben Luther tanait fogadták be, tették magukévá, később azonban Kálvin tanítása lett általánosan uralkodóvá a magyar protestánsok között. Luther magyar követői kisebbségben maradtak. Rövid időn belül az unitárius eszméket követők Dávid Ferenc vezetésével létrehozták Erdélyben a harmadik reformátori felekezetet is, az unitárius egyházat. A liturgia kérdéseiben azonban valamennyien megmaradtak a lutheri elveknél. Nem tudok osztózni azok véleményében, akik azzal magyarázzák ezt a magyar sajátosságot, hogy a tanbeli kérdések tisztázása annyira lekötötte magyar reformátoraink energiáit, hogy már nem jutott idejük a liturgia kérdéseit is rendezni. Magyar reformátorainknak a lutheri elvekhez igazodó istentiszteleti rendtartása jó száz évig tartotta magát, és attól csak a XVII. század második felétől kezdve térnek el fokozatosan. Mint Luther, a mi magyar reformátoraink is a középkori mise és zsolozsma⁴ rendjét vették át, és azt —megtisztítva a szerintük evangéliumellenes elemektől— magyar nyelvre fordították, s ahhoz igazították annak gregorián dallamait, tónusait is. Nagy munka volt ez! A miseordinárium és -proprium énekeit, valamint a zsolozsma énekeit megmagyarítani, és ezek mellé még új, gyülekezeti népénekeket szerezni, alkotni — legalább annyi energiát igényelt, mint a tanbeli igazságok megfogalmazása.

Magyar reformátoraink nem mindent fogadtak el wittenbergi mintára. A hangszerek és a többszólamú éneklés kérdésében Kálvint követték.⁵ De az istentiszteleti éneklés, a hagyományos, gregorián jellegű liturgikus énekek dolgában nem értettek egyet a svájci példával, pedig Huszár Gál levélben fordult Bullingerhez, és választ is kapott. De azzal, illetve a Lavater által megküldött zürichi istentiszteleti rendtartással az éneklés kérdésében nem volt mit kezdeni, mert az az éneklésről hallani sem akart, a reformáció magyar hívei azonban ragaszkodtak az istentiszteleti énekléshez, annak ősi, de megmagyarított formáihoz és az új gyülekezeti népénekekhez is.⁶ Ezt a magyar reformátori közös liturgikus hagyományt a reformátusok a puritanizmus és másfelől az egyre erősödő ellenreformáció hatására kezdték a XVII. század második felétől „pápista-lutheránus beütésnek” bélyegezni, s ezzel a szóhasználatlaltal a gondolkodásmód is átörökítődött, amely máig erősen tartja magát a református öntudatban. Ezt a gondolkodásmódot visszavetíteni a reformáció korára és ennek fényében értékelni saját reformátori liturgiai örökségünket gyakori tévedése a szakirodalomnak, legnagyobb akadálya magyar reformátori liturgikus zenei örökségünk újrafelfedezésének és liturgiánkba való beépítésének,

⁴ A zsolozsma (officium) szolgálatot jelent, a napszaki imaórák (prima, vespera, matutinum stb.) rendtartásának gyűjtő neve.

⁵ A német lutheránusok között ugyancsak sok vita folyt az orgona liturgikus használatáról. A vitát végérvényesen csak a wittenbergi Teológiai Fakultás 1597-ben hozott *Állásfoglalása* után zárták le, az orgona liturgikus használata mellett döntve. Magyar reformátoraink viszont már 30 évvel előbb, az 1567-es Debreceni Zsinaton állást foglalnak az orgona liturgikus használata ellen.

⁶ A levélváltás részleteit, tartalmát lásd pl. Botta István: *Huszár Gál élete, művei és kora*. Budapest 1991. 70–91.

kútfeje annak a merev teológus magatartásnak, amely csak Kálvin liturgiáját véli sajátjának, a magyar reformátori hagyományt pedig idegennek ítéli.

d) A merev teológus magatartással szemben lépten-nyomon ugyanolyan merev egyházzenesz-állásponttal is találkozunk. Alig van képzett egyházzenesziünk. De akik már belekóstoltak az egyházzene rejtelmeibe és hivatásuknak érzik az egyházzenei szolgálatot, azok a hagyományos középkori, reformátori és klaszikus egyházzenenek elszánt védelmezőiként tűnnek fel, egyfelől a hagyományos liturgikus zenei értékeket idegen beütésnek vélő, s ezért mereven elutasító lelkészekkel szemben, másfelől szemben minden, új divatnak hódoló próbálkozással, amely általában zeneileg értéktelen, silány, giccses és a liturgiához szervesen nem kapcsolódó termékekkel árasztja el ifjúságunkat. Ezek a szakemberek nagyon fájlalják a mai református liturgia zenei szegényességét, hiszen ez a liturgia semmiféle keretet, lehetőséget nem biztosít az egyházművészet kibontakozására. Éppen ezért látnak ők rendkívül nagy lehetőséget a magyar reformátori liturgiában, és azt szeretnék viszontlátni mai istentiszteleti életükben.

Magyar egyházzenei konferenciákon gyakran XVI. századi reformátori liturgia szerint felépített áhítatok résztvevői lehetünk. Ezek tulajdonképpen zenés áhítatok, mert gazdag és változatos énekanyagból állnak össze. Gyülekezeti közösségbe viszik, mert ízelítőül szánják a szervezők: hátha ráérez a mai egyház népe saját reformátori örökségének szépségére, gazdagságára, értékeire. E próbálkozásoknak nincs más hiányossága, csak annyi, hogy a mai, gregorián énekléstől elidegenedett gyülekezetekben az ilyen liturgia nem istentisztelet, hanem előadás. Hangversenynek viszont kevés.

A merev teológus és a merev egyházzenesz álláspont gyakran megütközik egymással tanulmányok szintjén, de leginkább a gyülekezeti élet szintjén, amikor az egyházzenesz teljesen ki van szolgáltatva a megkövesedett rendtartásnak és az azt jól-rosszul őrző lekipásztori tekintélynek, hogy semmi esélye, lehetősége sincs a liturgiában, ahhoz szervesen kapcsolódó orgonajátékkal és kórusszolgálattal teljesítenie hivatását.⁷

e) Skandinávia lutheránus egyházaiban az elmúlt évtizedekben elkezdett liturgiai reform középpontjában szintén az egyházi zene áll. Svédországban például valamennyi egyházközségnek a felsőfokú képzettséggel bíró lelkésze mellett kötelező módon alkalmaznia kell felsőfokú képzettségű kántort is.⁸ Nyilván más körülmények között él ott az egyház. De az elvre figyeljünk! Törvény

⁷ Kiténik pl. a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata által közzétett és az egyháztesteknek ajánlott „Tézisek a magyar református egyházzeneről” c. dokumentumból, *Magyar Egyházzene IX* (2001/2002) 317.

⁸ Bo Swensson: „Die Stituation der Kirchenmusiker in Schweden”, *Musik und Kirche* 73 Jahrg. 2/2003. Bärenreiter. 74–77. 77; és Gertrud Grönlund: „Kirchenmusiker Ausbildung in Schweden”, *i.m.* 78–81. 79.

szavatolja az egyházzenei szolgálat létjogosultságát, hogy ne mondjam: egyenjogúságát a lelképásztori szolgálattal. Ha egyenjogúságról nem is akarunk hallani, azt mégis meg kell tanulnunk, hogy e két képzett szolgálattelvő, a lelkész és a kántor szolgálata semmiképpen sem mellőzhető a liturgiában.

Valamennyi skandináviai egyházban az elmúlt évtizedekben újraszervezték a liturgikus kórusokat. Olyan gyülekezeti kórusok ezek, amelyek rendszeresen végzik szolgálatukat az istentiszteleten. Nem az ünnepélyek és kórustalálkozók szereplői, hanem rendszeresen helyet kapnak az istentiszteleten, ahhoz szervesen kapcsolódó kórusszolgálatra. Ennek a próbálkozásnak ott fogantatja volt, és sok áldásáról tudnak beszámolni az ottani egyház képviselői.⁹

f) Figyelemreméltó svájci hittestvéreink liturgiai reformja is. Zwingli és Kálvin hazájában a zenének nagy becsülete van, és van igény a színvonalas tempolomi zenélésre is. Érdekes módon a genfi zsoldároknak legfeljebb egyharmada, vagy még annyi sem él már a svájci német református gyülekezetek ajkán. E tekintetben tehát ugyanaz a helyzet ott is, mint nálunk. Sokan fájlalják ezt, de nem csinálnak belőle tragédiát.

Amiért most rájuk kitérek, azért van, mert új istentiszteleti rendtartásukba olyan mindennapi reggeli, déli, vagy esti liturgiát is beépítettek, amelyet közösen dolgoztak ki a római katolikusokkal, mert azt közösen kívánják használni is,¹⁰ új énekeskönyvükben pedig megtaláljuk a mise hagyományos ordináriuménekeit is.¹¹

A svájci reformátusoknak nem volt a zsoltosma és a mise hagyományos elemeit átörökítő liturgiai hagyománya. Mégis megtették ezt a példaadó lépést, mert nyilván nem mind rossz és elvetendő, ami a középkori hagyományokban gyökerezik és a római katolikus liturgiában élt évszázadokon, évezredekken át mind a mai napig.

Nekünk, magyar protestánsoknak, gazdag reggeli és esti magyar reformátori énekes liturgia örökségünk van. Vajon miért nem merünk meríteni ebből, ami a sajátunk?

g) A XX. század gyülekezetépítő módszerei magukkal hoztak egy olyan jelenséget, amelynek sok áldása mellett nem kívánatos gyümölcseit éppen most kezdjük ízlelgetni, szüretelni, s amelynek okát divattá vált az ifjúsági énekekben keresni, kipellengérezni. Ezért is egyházzenei kérdés. Valójában azonban sokkal mélyebbre nyúló, egyházi életünk velejébe vágó kérdésről van szó. A nagy lelkesedéssel és sok-sok áldással végzett vasárnapi iskola, ifjúsági munka,

⁹ A norvégiai fredrikstadi dóm orgonistájával való személyes beszélgetésem alapján állítom.

¹⁰ Hans-Jürg Stefan (Zürich) 2002. november 2-án Pápán, Csomasz Tóth Kálmán születésének 100. évfordulója alkalmából megrendezett Református Egyházzenei Konferencián elhangzott előadása: *A svájci református istentisztelet megújulása a 20. században egyházzenei szempontból*.

¹¹ Ld. *Gesangbuch der Evangelisch-reformierten Kirche der deutschsprachigen Schweiz*. Basel—Zürich 1998.

s ezek mintájára a gyülekezet különböző korosztályú és érdeklődésű rétegeivel való intenzívebb foglalkozás sok helyen végül is oda vezetett, hogy a gyülekezet különböző rétegei egymástól függetlenül, párhuzamosan élnek istentiszteleti-közösségi életüket. A vasárnapi és ünnepi istentisztelet az egész gyülekezet közösségének istentisztelete kellene, hogy legyen, de az csupán az idősebb korosztályhoz tartozó, hagyományőrzőbb rétegnek lett az istentisztelete. És ezzel párhuzamosan élnek sajátos, sokszor külön istentiszteleti életüket, például a kétes értékű ifjúsági énekek divatjának hódolva, a gyülekezet különböző fiataljai, korosztályonként, esetleg 2–3 csoportban is, a gyülekezet gyermekei, sok helyen a fiatal családosok vagy más csoportosulások. Minél tevékenyebb a lelkész, annál több rétegnek tudja megszervezni a különfoglalkozást. Nagyon helyes! Ha azonban tudatosan nem vigyáz arra, hogy ezek a csoportosulások ne szakadjanak el a gyülekezet egészének közösségétől és istentiszteleti életétől, akkor előbb-utóbb bekövetkezik a szakadás, és a gyülekezeti vasárnapi-ünnepi istentisztelet elveszíti meghatározó, központi jelentőségét a gyülekezet életében, azaz szép lassan leépül, elnéptelenedik. Sebaj —mondják egyesek— helyette, mellette virágzó közösségi élet zajlik a különböző csoportosulások keretében. Igen ám, de annak a gyülekezetnek, amelynek különböző korosztályú, érdeklődésű, különböző anyagi helyzetben élő rétegei, tagjai nem képesek istentiszteleti közösséget vállalni, ünnepelni egymással, nem sok közel lehet Krisztushoz és az Egyházhoz.

A néhány évvel ezelőtt megújított németországi agenda legfontosabb célkitűzései közé tartozott a vasárnapi-ünnepi istentiszteleti rend általános, feltétlenül szükséges kereteinek rögzítése mellett minél több alternatív lehetőséget felkínálni, hogy a gyülekezet különböző rétegei mind megkapják a nekik megfelelő megnyilvánulási formákat és helyüket az istentiszteleten. Tehát az agenda a merev, kizárólagosan hagyományőrző liturgia helyett rugalmas, formájában és tartalmában sokszínű és minden korosztály, illetve csoportosulás részére szolgálati lehetőséget biztosító istentiszteleti rendet szorgalmaz. Ez a rugalmasság, sokszínűség pedig kétirányú. Nemcsak a modern, új divatok felé nyitott, hanem mondjuk így, a még hagyományosabb értékek felé is.¹²

A felvázolt, sokszor ellentétes irányú jelenségek, törekvések feszültségében élve nem könnyű eldönteni: liturgikus hagyományunkból mi az igazi és ma is használható érték, különösen akkor, ha mi magunk sem ismerjük liturgikus örökségünket. Előadásommal végül is a lutheri és kálvini hagyományra épülő liturgiánk értékein túl egy másik, ugyancsak reformátori, mégpedig magyar reformátori hagyományra kívánom felhívni a figyelmet, amely hagyomány —véleményem szerint— méltatlanul feledésbe merült. Hogyan történhetett ez?

¹² Ld. az *Erneuerte Agenda — Vorentwurf*. Hannover—Bielefeld 1990. előszavában, amely tételelesen megfogalmazza az agenda-reform szempontjait (8–11.).

II.

Valamennyi liturgiátörténet egyértelműen romboló korszaknak tünteti fel a XVIII–XIX. századot. A felvilágosodás, racionalizmus és liberalizmus eszméi minden felekezet életében többek között a liturgia hanyatlását segítették elő. A hanyatlás mind formai, mind tartalmi szempontból érintette a liturgiát.

A magyar reformátori liturgia hagyományos értékeit azonban már a XVII. században és két irányból is érte támadás:

a) A puritanizmus, e külföldről behozott eszmei-kegyességi irányzat minden pozitív értéke mellett, biblikus, apostoli egyszerűségere való törekvésével végül is liturgiárombolónak bizonyult. Követői csak a genfi zsoltárokat tudták elképzelni istentiszteleti énekként.

Szenci Molnár Albert 1607-ben fordította magyarra és jelentette meg a genfi zsoltárokat. *Psalterium*-a előszavában írta: „Mivelhogy azhoz nem oly szándékból fogtam, hogy az előbbeni szokott énekeket ki akarnám venni az híveknek kezéből, avagy hogy ezeket egyebekénél ékesbeknek alítanám.”¹³ Sőt nagy elismeréssel szól az előbbi magyar reformátori énekekről, és a legjelentősebb énekszerzőket név szerint is megemlíti.¹⁴

A teljes magyarra fordított, gregorián tónusokra énekelt zsoltáranyag mellett a reformáció századában már sok kötött versformában írt, tehát gyülekezeti népéneknek szánt magyar zsoltárparafrázis volt ismeretes istentiszteleti használatban. Teljes magyar zsoltárnépének-gyűjtemény azonban Szenci Molnár Albert *Psalterium*-a előtt még nem látott napvilágot, helyesebben: még nem vált közkinccsé. Skaricza Máté tervezte a teljes magyar zsoltár-parafrázis gyűjtemény elkészítését. Váratlan halála miatt azonban —gyilkosság áldozata lett— terve nem valósult meg.¹⁵ Az 1580-as évek elején viszont a magát mindvégig unitáriusnak valló Bogáti Fazakas Miklós magyar versformában, a hagyományos vallásos és az ismert históriás énekek dallamára teljes zsoltároskönyvet szerzett. Zsoltárai —sajnos— nem lettek kinyomtatva, csak kéziratban énekeskönyvekben bukkannak fel. A szombatosok énekelték ezeket a zsoltárokat. Talán éppen a szombatosok közötti népszerűsége volt az akadály, hogy a reformáció elismert egyházai Bogáti Fazakas Miklós zsoltárait használatba vegyék.

A genfi zsoltárok istentiszteleti használatát először az 1643-as Marosvásárhelyi zsinat engedélyezte a következő meghagyással: „A francia nótákra írott zsoltárokat a Szent Korona béveszi, hogy az templomokban énekelhetik, de úgy, hogy a másikat is el ne hadják, hanem alternatim elegyesleg énekeljék, az innepnapokon pedig arra nézendő énekekkel éljenek, hétköznap pedig az

¹³ *Psalterium Ungaricum. Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamára.* Budapest 2003. (e legújabb kiadás a verseket és dallamokat eredeti nyelvi és zenei szépségükben tárja a mai olvasó elé, az eredeti előljáró beszéddel és dedikációval együtt) 25.

¹⁴ Uo. 25.

¹⁵ Csomasz Tóth Kálmán: *Dicsérjétek az Urat! Tudnivalók énekeinkről.* Budapest 1971. 136; Csomasz Tóth Kálmán Szilvás-Újfalvi Imre 1602-es énekeskönyvének előszavára hivatkozik.

franciai soltárokat ritkán énekeljük.”¹⁶ Ebben a határozatban tulajdonképpen az áll, hogy a genfi zsolttárok nem helyettesíthetik a hagyományos liturgikus énekeket, hanem csak azokhoz hozzáadva, azokkal váltakozva énekelhetők az istentiszteleten. Tapintatos figyelmeztetés rejlik e határozatban arra nézve is, hogy az énekek választása a perikóparendhez, az egyházi esztendőhöz igazodjék. Ebben a véleményemben megerősít az a tény is, hogy ugyanez a zsinat az aratás utáni úrvacsoraosztást a Szentháromság utáni 11. vasárnapra írja elő, amely a farizeus és publikánusról szól.¹⁷ Ezt csak azért említem, hogy világos legyen: a református egyház a XVII. század derekán még az egyházi esztendő naptára, ezáltal az ún. perikóparend szerint élte istentiszteleti életét. Az külön örömet jelentett nekem, hogy az evangélikus egyházban visszaveztett és ma is betartandó perikóparend szerint —noha ez többszöri revideáláson esett át—, az egyházi esztendő Szentháromság utáni 11. vasárnapjának evangéliuma ma is a farizeus és a vámszedő példázata.

A XVII. század derekától kezdődően a genfi zsolttárok egyre jobban terjedtek el, és fokozatosan kiszorították az istentiszteletről mind a régi magyar reformátori népénekeket, mind a graduális jellegű, magyarra átültetett, gregorián eredetű, tehát hagyományos liturgikus énekeket. Ezzel a folyamattal együtt fokozatosan leépült a perikóparendhez való igazodás is. A genfi zsolttárokból igazi magyar énekek lettek, mondhatnánk úgy is, hogy a legmagyarabb énekeknek számítottak, és minden bizonnyal döntő szerepük volt magyar református népünk lelki arculatának alakításában.

b) A puritanizmus terjedésével egyidőre esik az ellenreformáció kibontakozása, és fokozatosan az erőszakos rekatolizáció felerősödése. Ez a támadás a protestánsokból érthetően azt váltotta ki, hogy egyházi, istentiszteleti és kegyességi életükből kivessenek minden olyan elemet, amely utal a római katolikus hagyományra és hasonló ahhoz, függetlenül attól, hogy ezek az elemek biblikusak voltak-e vagy sem, hogy volt-e bennük érték vagy sem. Ennek a korszaknak esett áldozatául teljes egészében a magyar reformátori liturgikus zenei örökségünk. Hiszen a puritanizmus liturgiát egyszerűsítő törekvéseit csak erősítette az ellenreformáció. Ebben a folyamatban Szabó T. Attila szerint egy külső, gyakorlati oknak is meghatározó szerepe volt: a graduál terjedelmességénél fogva drága volt és nem volt alkalmas a magánhasználatra sem, ezért kinyomtatására is csak ritkán került sor. A hívek kezdettől fogva inkább a kancionálé-formát kedvelték, tehát a népének-gyűjteményeket. A graduálnak ezekkel a kisebb alakú népének-gyűjteményekkel szemben mindenképpen tért kellett veszítenie.¹⁸

¹⁶ Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*. Szerk. Buzogány Dezső. Kolozsvár 1999. 52.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Szabó T. Attila: *Kéziratok énekeskönyveink és verses kézirataink a 16–17. században*. Zilah 1934. 22–23.

Ezt a lavinát görgették tovább aztán már megállíthatatlanul, és már egyáltalán nem a biblikus egyszerűség szabta irányt követve, a felvilágosodás, racionalizmus és liberalizmus eszméi. Engedjék meg, hogy a liturgia-hanyatlás folyamatának érzékeltetésére Pásztor János református lelkipásztor és teológiai tanár 10 évvel ezelőtt elhangzott előadásából idézzem a következőket:

„Nem tartom elfogadhatónak azt a református körökben közismert álláspontot, mely szerint az első generációs reformátoroknak nem sikerült az istentiszteletet —úgymond római katolikus elemektől— megtisztítani. Ezek szerint ez a folyamat csak a XIX. század második felében járt végső sikerrel, amikor sikerült a prédikációt és értelemszerűen a prédikátort az istentisztelet középpontjába állítani ... A liturgia is igehirdetés. Az idegen nyelvű istentisztelet és a nép számára érthetetlen vagy hamis üzenetet közvetítő szertartások által kellett mágikus-babonás atmoszféra és gyakorlat elfogadhatatlan és felszámolandó volt a reformátorok számára. Ezért akarták azt, hogy az egész istentisztelet az igét —tehát a Megfeszített és Feltámadott Krisztust— hirdesse. Más szavakkal, az ige győzelmét mind a prédikációban, mind az istentiszteleti rendben szolgálni akarták. Ez fordult pontosan ellentétére a XIX. század második felében a magyar református egyházban, amikor szinte egy időben hallgatott el a Krisztushirdetés, és fejeződött be egy «liturgiai öngyilkosság», melynek során mindazokat az ősi, az Írásból vett és azon alapuló kötött liturgiai elemeket, amelyeket a reformátorok az ige mércéjével megmérve tiszta Krisztus-hirdetésnek találtak és megtartottak, kidobták az istentiszteletről. Helyükbe a lelkész által írt vagy spontán a szószéken született ima került. Így a gyülekezeti istentisztelet elveszítette objektivitását és teljes mértékben ki lett szolgáltatva az istentisztelet vezető lelkész teológiai álláspontjának, lelkiállapotának és helyzetének.”¹⁹

Azt mondanom sem kell, hogy a Pásztor János által leírt folyamat, a liturgia-hanyatlás nemcsak a magyar református liturgiára volt jellemző, hanem az evangélikus, és nem is csak a magyar, hanem a német evangélikus, sőt a római katolikus liturgia is hasonló helyzetbe került. Egyetemes, az egész keresztyénséget átfogó jelenségről van itt szó, amely kit többé, kit kevésbé sújtott. Viszont ami azután következett, az, ahogyan a liturgiai reformoknak köszönhetően visszatértünk az —úgymond— reformátori hagyományhoz, az már fájdalmas magyar sajátosság.

Az erdélyi magyar evangélikusok, Járosi Andor, majd id. Kiss Béla elszánt munkásságának köszönhetően 1948-ban visszavezették a reformátori hagyományokra épülő, egyházi esztendőhöz, azaz a hagyományos perikóparendhez kötött énekes liturgiát, amelyet nagyon megszerettek a gyülekezetek, és amelynek áldásai nem vonhatók kétségbe. Gazdag liturgikus zenélésre nyitott ez a liturgia, és fellelhetők benne a középkori liturgikus hagyomány elemei, értékei is, illetve a római katolikus liturgiáéval közös gyökerek. Dallamaiban, recitáló tónusaiban, formáiban a németországi hagyományt őrzi magyarrá

¹⁹ Pásztor János: „Evangélikus-református istentisztelet a XVI. században”, *Magyar Egyházzene* I (1993/1994) 31–37. 31. és 33.

fordítva, néhány szlovák elemmel fűszerezve azt. A magyar reformátori hagyományhoz azonban szinte egyetlen szállal sem kötődik.

Az Erdélyi Református Egyházkerület istentiszteleti életében a kálvini-strassburgi reformátori hagyomány jutott érvényre. A magyar reformátori liturgikus hagyomány és a magyar reformátorok álláspontja az istentiszteleti éneklésről nemhogy a liturgiában, de a mai református öntudatban sem létezik, vagy legjobb esetben pápista-lutheránus beütésként ítélik meg.

III.

Most pedig lássuk, miből áll magyar reformátori liturgikus zenei örökségünk?

Eredetileg nem volt szándékomban bemutatni, elemezni, értékelni magyar reformátori liturgikus zenei örökségünket, hiszen egy előadás keretében annak legfeljebb csak egy szeletkéjét tehetném vizsgálódásunk tárgyává. Az volt a célom, hogy felhívjam a figyelmet erre az örökségre, amelyről méltatlanul megfélekedtünk, és nem is érezzük már, hogy az saját magyar reformátori hagyományunk lenne. A mai liturgiai reformtörekvések fényében ehhez az örökséghez való viszonyulásunkról szoltam, és feledésbe merülésének okait, történetét igyekeztem megvilágítani. De mert abban sem lehetek biztos, hogy mindenki tudja-e, érti-e pontosan: mi képezte értekezésem tárgyát, ezért befejezésül, röviden mégiscsak megpróbálom körülhatárolni, pontosítani, hogy miből áll a magyar reformátori liturgikus zenei örökség.

A nyugati keresztyénség istentiszteleti zenéje három nagy rétegből áll össze. A középkori gregorián énekből, a reformáció által istentiszteleti zenévé formált gyülekezeti népénekekből, valamint a gregoriánból és a népénekekből kinövő polifon műzenéből. Ez utóbbi, az orgonazenét és polifon kórusirodalmat magában foglaló egyházi műzene nem képezi a magyar reformátori liturgikus zenei örökség részét. Magyar reformátoraink a hangszeres zenének és a többszólamú kóruséneklésnek nem adtak helyet az istentiszteleten, ebben a kérdésben a svájci reformátorok álláspontját tették magukévá. A gregorián éneket viszont, a reformátori elvek alapján megtisztított mise és zsoltosma hagyományos énekeit magyar nyelvre átültetve beépítették istentiszteleti rendtartásukba. Ebben a kérdésben Luther álláspontját tették magukévá.

Magyar reformátori liturgikus zenei örökségünk énekei tehát két nagy csoportba oszthatók. A két csoporthoz tartozó énekek műfajilag is különböznek egymástól. Az első csoportba soroljuk a kötött versformájú gyülekezeti népénekeket, amelyek az énekeskönyvek, a káncionálék anyagát képezik. Egyházzenei szempontból ezek az énekek a reformáció hozadékát jelentik. A magyar reformátori gyülekezeti népénekek anyagát legteljesebben Huszár Gál 1560-as és 1574-es énekeskönyve, az 1566-os Váradi, és az 1590-es Debreceni énekeskönyv tartalmazza. Előadásom nem erről az anyagról szólt. Hála Istennek, új énekeskönyveink tartalmazzák a magyar reformátori gyülekezeti népénekek legértékesebb darabjait, és gyülekezeteink is szívesen éneklék azokat, ha van, aki megtanítsa nekik ezeket az „új énekeket”.

A másik nagy csoportba tartozik az ún. graduális anyag. A középkori mise és zsolozsma rendjének hagyományos, többségükben bibliai szövegű énekei, magyar nyelvre átültetve. Nem egyszerűen csak a latin szöveg magyarra fordításáról van szó, hanem a dallamok egyszerűsítéséről és módosításáról is. Ide tartoznak az introitusok, antifónák és zsoltárok, rezponzóriumok, himnuszok, szekvenciák vagy prózák, Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Agnus Dei énekek, Benedicamusok, passiók, lamentációk és egyebek. Ezeknek nagy részét az előénekesek, mondjuk így: a kórus énekelte, adott esetben a diákok kórusa, akiknek vezetésével bizonyos tételeknél, főleg az ordinárium énekeinél, a himnuszok és antifónák esetén nyilván a gyülekezet is bekapcsolódott az éneklésbe. Ezt az anyagot a graduálok tartalmazták. Többnyire kéziratos graduáljaink voltak. A szakirodalom 30 magyar protestáns graduált, illetve graduáljellegű énekeskönyvet tart számon a XVI–XVII. századból. A legfontosabbak: a Bathány-, Óvári-, Ráday- és Bethlen-graduál. Ez utóbbi sajnos megsemmisült, de anyagát átmenti az 1636-os ún. *Óreg Graduál*, e nyomtatott, és a graduális anyagot legteljesebben összefoglaló énekeskönyvünk. Huszár Gál nyomtatott énekeskönyvei a XVI. századból ugyancsak gazdag graduális anyagot tartalmaznak. De graduális anyagot közölnek az 1623-as és 1697-es unitárius énekeskönyvek is. Az unitárius liturgia történetéről túl keveset tudok ahhoz, hogy annak fejlődéséről átfogó képet alkothatnék magamnak. De az unitáriusokkal is közös gyökerű magyar reformatori graduális anyag létezését bizonyítják az unitárius graduálok.

Amint már utaltam rá, a legteljesebb graduálunk a Keserői Dajka János és Geleji Katona István által összegyűjtött és szerkesztett, majd I. Rákóczi György által kinyomtatott *Óreg Graduál*, amely mintegy 30 évvel Szenczi Molnár Albert *Psalterium*-a után jelent meg, és közel 800 éneket tartalmaz. Erre a graduálra a szakirodalom úgy tekint, mint utolsó kísérletre a református-evangélikus liturgia egységesítése érdekében az Erdélyi Fejedelemségben.²⁰ Ebből a gazdag és színes anyagból szinte semmit sem őrzünk mai énekeskönyveinkben. Mert ez az anyag az egyházi esztendő ünnepeihez és a perikóparendhez kötött (de nem feltétlenül!), olyan istentiszteleti rendet feltételez, mint amilyent Huszár Gál ír le híres, 1574-ben Komjátiban megjelent énekeskönyvében. Az Úr vacsorája kiszolgáltatásának módjáról írja a következőket:

„A régi keresztyének az Úr vacsoráját a következő szertartásokkal ünnepelték. Amikor a közösség a szent gyülekezet helyére bement, introitus gyanánt zsoltárokat énekeltek. Azután mind együtt ezt mondták: 'Uram irgalmazz minекünk', mert ezt jelenti a Kyrie eleison. Ahhoz hozzátették az Angyali Dicséretet is, melyet 'Gloria in excelsis'-nek mondanak. Azután a lelkész imádságot mondott, amit Kollektának hívnak, s azt elvégezvén egy diakónus a próféták vagy az apostolok írásából egy szakaszt felszóval elolvasott. Azután mind az egész közösség

²⁰ Ferenczi Ilona: „Kísérlet a liturgia egységesítésére az Erdélyi Fejedelemségben (a XVII. század első felében)”, *Magyar Egyházzene* I (1993/1994) 21–30. 21.

ájatos énekléssel könyörgött az Úristennek, s aközben a lelkész a prédikátor székebe felállott, hogy az evangéliumot betű szerint a nép előtt elolvassa és értelmét is eleikbe adja. A prédikáció után a Szimbólumot, azaz hitvallást mondták.

Mikor pedig az Úr vacsorájának kiszolgáltatására jutottak, a lelkész az Úr asztalához ment, ott a kommunikálásra való kenyér és bor készen volt, s ő a Prefációt elkezdvén a hívek szívét hálaadásra készítette. Elmondván a testámentumot, azaz a Szerzés igéit a kenyér és bor fölött, majd a hálaadást az Úr imádságával befejezvén a szent vacsorát a közösségnek kiosztotta, végül az Úristen jótéteményeiért hálát adtak, a lelkész a közösséget megáldotta és a szent gyülekezet helyéről őket elbocsátotta. Azért e rendtartást, amennyiben az Istennek szerzése ellen nincsen, követjük.”²¹

A fenti idézetből nem mindig derül ki, hogy pontosan mennyi és hányféle éneknek volt helye a XVI. századi liturgiában, de az istentiszteleti rendet a maga egészében elénk tárja. Énekeskönyvében Huszár Gál nyilván minden egyes tételnél tovább magyaráz, és közli a megfelelő énekeket is.

Örömmel olvastam Kozma Zsolt tanárom és tanártestvérem *Liturgika* egyetemi jegyzeteiben a következő kérdésfeltevést: „Nemzedékünk egyik kérdését, amely istentiszteleti viszonylatban felmerül, itt kell megfogalmaznunk: vajon nem kellene-e a reformátori kor előttre visszanyúlni s a helyes istentiszteleti gyakorlatokat érvényesíteni?”²² Kozma Zsolt a kérdést nyitva hagyta, noha a válasz kézenfekvő: megtették ezt annak idején a mi magyar reformátoraink. Az általuk örökségként ránk hagyott liturgiai hagyomány gazdagságát, szépségét, értékeit kellene újra felfedeznünk, s amit már ők felépítettek, azt kellene továbbbépítenünk.

Ma már, hála Istennek, sokan kutatják, tanulmányozzák ezt az értékes magyar reformátori liturgiai zenei hagyományt. E kutatómunka úttörői között ott találjuk a XX. századi Erdély egyik legjelesebb tudósát, aki ennek az Intézetnek is hallgatója volt: Szabó T. Attilát. Ő 70 évvel ezelőtt jelentette meg „Kéziratok énekeskönyveink és verses kézirateink a XVI–XVII. században” c. munkáját. Nagy kár, hogy ennek a munkának akkor, itt Erdélyben nem akadtak teológus részről liturgikai szempontok szerinti feldolgozói és folytatói. Egyelőre csak remélni tudjuk, hogy eljön az idő, amikor ez a gazdag magyar reformátori liturgikus zenei hagyomány el fogja foglalni méltó helyét mindekelőtt teológiai gondolkodásunkban, s talán majd istentiszteleti életünkben is.

²¹ Az idézetet mai nyelvre átírva vettem. Ld. Ferenczi Ilona: *Protestáns graduál. Szemelvények a 16–17. századi protestáns graduálok anyagából istentiszteleti és oktatási célokra*. Budapest 1996. 16.

²² Kozma Zsolt: *Liturgika. A református gyülekezeti istentisztelet elmélete*. Kolozsvár 2000. 28.